

Úvod do studia středověké latiny

Studium rukopisů a pomocné vědy historické

Latinský medievista má k dispozici pouze ta nejdůležitější středověká díla v moderních edicích, mnohdy ani ta ne. Některá díla jsou dochována v inkunábulích (tisky do r. 1500) či ve starých tiscích (tisky od r. 1500), většinou však máme k dispozici pouze středověké rukopisy. Jedním z důležitých úkolů medievisty je zpřístupňovat rukopisné texty badatelům z jiných oborů, kteří rukopisy číst neumějí.

Od konce 19. století vznikají již moderní katalogy rukopisů, kde jsou rukopisy důkladně popsány, jak po obsahové, tak po formální stránce. U nás se katalogy jednotlivých rukopisných knihoven zpracovávaly pod vedením Komise pro soupis rukopisů. V dnešní době je většina našich rukopisných knihoven již v katalozích zpracována. Pokud se chce medievista věnovat nějakému středověkému dílu, je třeba si nejprve nashromáždit všechny dochované rukopisy. Dnes není nutné jezdit osobně do každé knihovny či archivu, běžně lze text objednat na CD. Do knihoven se jezdí teprve pro ověření sporných míst.

Při práci s rukopisem se latinský medievista dostává do styku s některými PVH, díky kterým se naučí rukopisy číst a vydávat je v kritické edici. Důležité jsou:

- paleografie (musí znát přinejmenším středověké typy písem, jejich vývoj, základní znaky). Nejpozději od roku 820 se užívá velice jednoduchého a pěkně čitelného písma – karolínské minuskuly, která se drží v rámci čtyř linií, žádná písmenka nikam zbytečně nevyčínívají, jsou pěkně okrouhlá, slova jsou oddělována zřetelnými mezerami, neužívají se ligatury, každé písmeno stojí samo o sobě, takže má vždy stejnou podobu, což usnadňuje čtení. Až do 13. století je to zcela běžné písmo. Tohle písmo je vlastně základem písma dnešního, protože humanisté, kteří tyto rukopisy objevili, se pro krásu a jednoduchost písma domnívali, že musí pocházet z antiky. Proto se toto písmo prosadilo v tisku.

Mezitím se ale od 11. století v Belgii a severní Francii vytváří zcela nový typ písma – písma gotická (12. až 15. století), která potom ve středověku zvítězila. Prvním gotickým písmem je gotická minuskula, ta dominovala ve 12. a 13. století. Písmena jsou psána do obdélníku, jsou hodně namačkaná k sobě, protahují se do výšky (podobně to platí pro architekturu).

Od 14. století se vyvíjí směrem k textuře, která je kaligrafičtější. Textura se často užívala pro nákladné liturgické knihy a taky pro nápisy. Typické je stlačování písmen do řádku, dířky jsou krátké.

Gotická polokurzíva se začíná užívat nejprve v kancelářském prostředí ve snaze o zjednodušení psaní, větší rychlost. Až do poloviny 14. století se v kancelářích uplatňuje právě toto písmo. Vývoj směřuje ke gotické kurzívě, v ní je psána většina rukopisů 2. pol. 14. a 15. století. Klesá potřeba krásné knihy, na univerzitách je potřeba velké množství textů, u nichž nezáleží na kvalitě písma. V této době se již gotická minuskula nepoužívá.

V 2. polovině 14. století vzniká potřeba písma, které by se rychle psalo, ale bylo by úhlednější než kurzíva. Tak vzniká bastarda. Má tvary písmen z kurzívy, úhledné psaní a oddělování jednotlivých písmen z gotické minuskuly a textury. U nás byla velice oblíbená ještě po celé 15. století. Ve 14. a 15. století tedy vedle sebe existovaly textura, kurzíva i bastarda.

- diplomatika (materiál úřední povahy, také listinný a listový materiál lze filologicky zkoumat), patří sem konkrétně: listiny (písemnost, která dokládá určitý právní počín – dar, prodej, koupě apod.), mandáty (písemnost, která obsahuje určitý rozkaz, zpravidla platná

pouze na určitou dobu), listy (úřední nebo soukromá písemnost, která obsahuje pouhé sdělení, je to nezávazné, na rozdíl od listin a listů se expedovaly uzavřené), aktový materiál (dokumentuje přípravnou fázi vydávání listiny, mandátu nebo listu, ale je to typické až pro novověk, ve středověku se to dalo ústně), úřední knihy: registra (opisy vydaných písemností), kopiáře (opisy došlých písemností), formulářové sbírky (příklady písemností, pomůcky pro skládání písemností, učebnice), urbáře (předpisy peněžních a naturálních dávek), městské knihy (pro právní a administrativní potřebu měst, v menších městech se do nich zapisovalo všechno, ve větších byly knihy specializované, zvláštní typ jsou knihy smolné, černé či krevné – zápisy výpovědí učiněných na mučidlech), knihy pozemkové, zemské desky (vedeny u zemských soudů), matriky (povinné až v novověku) aj. Diplomatičtý materiál je na rozdíl od kodexů podřízen řadě pravidel, podle nichž písemnosti vznikaly. Stylizátor se zde může tedy uplatnit daleko méně, a to pouze v některých částech. I takové písemnosti ale lze zkoumat z literárněhistorického hlediska.

- kodikologie (rukopisné knihy literárního charakteru, formální znaky kodexu), viz níže
- filigránologie (vodoznaky = výrobní značky papíren, pomůže při dataci rukopisu), příp. je třeba znát základy chronologie, metrologie (podle typu písemnosti) či sfragistiky (u diplomatičtého materiálu).

Dále musí latinský medievista zvládnout ediční techniku, který bývá někdy rovněž počítána mezi PVH.

Základy kodikologie

Disciplína, která stojí na pomezí PVH a filologie, podává všestranný rozbor literárních kodexů jako hmotných artefaktů, tj. s přihlédnutím k jejich funkci a vzniku a jejich dalšímu uplatnění. Popisuje vnitřní a vnější znaky kodexů, psací materiál (jeho skladba, úprava), písmo, výzdoba, vazby, text. Dále se pokouší o syntézu poznatků, podává dějiny rukopisné knihy podle jednotlivých středisek výroby a podle zemí, musí tedy zkoumat celé skupiny rukopisů a kontext jejich vzniku.

Kodexy jsou rukopisné knihy neúředního charakteru, obsahují texty, které sledovaly literární, vědecké nebo dokumentační cíle (mnohdy tyto cíle nelze od sebe oddělit, autor vědeckého díla mohl mít i literární ambice). Některé knihy jsou na pomezí diplomatiky a kodikologie, lze je těžko zařadit – např. sbírky právnické, formulářové sbírky, městské kroniky. Všechny ale patří do středolatinšské literatury.

K výrobě kodexu

Psací látkou byl pergamen, který umožnil vznik zcela nového typu knihy, která nahradila papyrový svitek. Pergamen se dal skládat do archů, záleželo na jeho síle, nejčastěji se složily 4 archy (kvaterny), někdy 5 (kvinterny), 6 (sesterny). V televizních pohádkách se nesprávně používá listina ve formě svitku, listiny bývaly složené.

Výroba středověké knihy:

1. výroba pergamenu (později papíru)
2. vepsání textu a iluminace: pergamen byl nejprve rozvržen, určeno místo pro text, provedeno linkování (slepé, tupým předmětem), písař si sám připravoval písátka a inkoust. Písař musel projít několikaletým školením, než se dostal ke kaligrafickému projevu. Písaři byli zpočátku jen duchovní, bylo to velice vážené zaměstnání, protože ne každý prošel náročným školením a měl smysl pro pochopení textu. Zpočátku psaly i iluminovaly tytéž osoby, ale později se to rozdělilo. Iluminovalo se ihned po napsání textu.

3. knihvazačské práce, vazbu prováděl knihvazač, původně opět duchovní, s rozvojem měst i laikové. Po celý středověk se užívala vazba pravá (napříč vazy prochází řemínky – pruhy pergamenu, tyto vazy obšívány stehy), vnitřní strana desek zpočátku nezakrytá, ale již v gotických rukopisech je přilepený dvoulist papíru – přideštiny, nepřilepená půlka – předsádka – se užívala pro různé poznámky. Desky pokryty kůží, připevňována kovová ochrana, aby se obal nepoškozoval.

Nejstarší rukopisy vznikaly v kláštorech. Zpočátku dělala vše jedna osoba, postupně se práce začala rozdělovat. V raném středověku bylo zcela běžné vyrábět nákladné liturgické kodexy, zdobené zlatem a stříbrem. Pergamen byl drahý, byl ho nedostatek, knihy se používaly znovu tím, že se písmo vyškrábalo a psalo se znovu (palimpsesty, codices rescripti) – lze přečíst pomocí speciálních přístrojů (rentgenové paprsky). Až do 13. století nebylo pro rukopisy třeba příliš mnoho místa, vešly se na pár poliček, pultů či do truhlic. Daleko více místa bylo potřeba pro písaře a další osoby, které se podílely na výrobě rukopisu.

Ke klášterům se postupně přidávaly také panovnické kanceláře, kde se vydávaly písemnosti úředního charakteru. Teprve když vzdělanost překračuje hranice církevních institucí, vyrábí se psací látka pro trh. Ve 13. století se prosadil levnější papír, díky Arabům. Nejprve se dovážel, potom se začal vyrábět i v Evropě. (První papírna existovala ve Španělsku ve 12. století.) Na rukopisech jsou filigrány, které určují výrobce, objevují se od r. 1300 (zvířata, jejich části, písmena apod.) – podle nich lze určit původ papíru.

Ve vrcholném středověku se vznikem univerzit vznikají písařské dílny v univerzitních centrech, kde bylo třeba velice rychle produkovat velké množství rukopisů. Vznikl tak samostatný cech písařů. Ve vrcholném středověku začíná obrovsky narůstat počet knih, jsou určeny pro studium nebo soukromé čtení, není třeba, aby byly tak nákladně vyzdobené. Základní složkou knihy je pecia, čtyři listy, univerzitním písařům se proto říkalo peciari. U nás od 14. století ve městech řemeslníci, kteří se výrobou pergamenu živili (*pergamenistae*). Papír se k nám dovážel nejprve z Itálie, potom z Norimberku, na konci 15. století se vyráběl již u nás.

K ediční práci

V původní podobě, v autografech, se díla dochovala jen zřídka. Máme k dispozici více či méně kvalitní opisy. Pokud existuje více opisů, můžeme se pokusit na základě jejich kolace dát dílo do pravděpodobné původní podoby. Musíme si být ale vědomi toho, že se nám dochoval pouhý zlomek, který o původní podobě díla nemusí vůbec objektivně vypovídat. Každý rukopis obsahuje chyby, další písař chyby buď opsal a mnohdy přidal své další, když si chyb všiml, snažil se je opravit. V každém rukopisu se tedy můžeme setkat s trochu odlišným zněním. Běžné písařské chyby vznikaly z nepozornosti, záleželo na únavě písaře: mohl vynechat řádek nebo i delší úsek textu, napsat některé slovo dvakrát, zapomenout zkratku. Chyby vznikaly také z neznalosti slov, která opisoval. Mohl je špatně přečíst a napsat potom zcela jiné slovo, které se např. podobně zkracuje. Když vůbec nevěděl, tak to jen překreslil.

Textová kritika je filologická disciplína, která vznikla ze snahy stanovit text literárního díla tak, aby tento text byl co nejbližší předloze originálu. Existuje nižší textová kritika, ta se zaměřuje na vlastní text, s cílem ho vydat podle dochovaných pozdějších opisů, a to pokud možno v té podobě, v jaké dílo vytvořil autor (musí text zbavit pozdějších dodatků, rozpoznat, co je správné apod.). Jakmile se dobereme k podobě, která je co nejbližší originálu, dostáváme se k vyšší textové kritice – je třeba zkoumat pravost dochovaného díla, zjistit, kdy a kde dílo vzniklo, o jaké prameny se opírá, jaké vlivy se promítají do jeho stavby, jaké

myšlenkové proudy se v něm odrážejí – tj. provést komplexní analýzu dochovaného díla, ta může vést k lepšímu poznání autora, dílo se potom srovnává s jinými díly téhož autora i díly jiných autorů, u básnických děl se rozebírá prozodie, u prozaických se zkoumá např. rytmus apod. (kvůli interpolacím, které se často dostávaly do textu, někdy náhodně).

Většina děl se nedochovala v autografech, mnohdy ani ne z kopií, vzniklých přímo na základě autografu, ale až z pozdějších opisů; při každém opisování dochází k odchýlkám, při větším počtu opisů musíme zjistit jejich stáří a vzájemný vztah. Rukopisy se musí nejdříve roztřídit, tím se eliminují druhotné rukopisy (*eliminatio codicum deterriorum*), všechny pro textovou tradici důležité rukopisy potom srovnáváme. Nejlepší znění zvolíme za základní text, různocnění ostatních rukopisů dáváme do kritického aparátu. Z kritické edice si můžeme vytvořit představu o archetypu (nedochované předloze).

Kolace – srovnání, které vede ke kritickému sestavení textu

Filiace – stanovení vzájemného vztahu rukopisů

Stemma – grafické schéma příbuznosti

Emendace – odstraňují se místa špatně opsaná písařem, jsou to zjevné koruptely, které nejsou v textu srozumitelné, lze je odhadnout (např. když se slova podobně zkracují) nebo doplnit podle jiného textu

Konjektura – hypotetická oprava podle vlastního odhadu, bez opory v jiném textu

Crux filologorum – jestliže se nám nepodaří objasnit poškozené místo, lacunae (mezery) – porušují smysl textu, lze je doplnit jen na základě jiného dochovaného opisu

Nejsnadněji se opravují zjevné písařské chyby, které vznikly přehlédnutím při opisování, např. metateze (přehození písmen), dittografie (zdvojení slova), haplografie (vynechání písmene, slabiky nebo i celých větných úseků, většinou, když jsou tyto úseky uvozeny stejným slovem).

I písaři ve středověku se snažili textu porozumět, měnili ho (interpolovali), opravovali chyby.